

Azerbaycanlı Yazar Celil Memmedguluzâde ve Çevresindeki Ermeniler

Afina BARMANBAY^a

Özet

Celil Memmedguluzâde (1869-1932), XX. yüzyıl başlarında Azerbaycan edebiyatında tenkidî realizm akımının başında duran en ünlü yazarlardandır. Hayatı Nahçıvan, İrevan (Erivan), Tiflis, Karabağ, Tebriz ve Bakü gibi bölgelerde geçen Celil Memmedguluzâde, Ermeni, Gürcü ve Ruslarla iç içe yaşamış, bu durum eserlerine yansdığı gibi, hayatında da izler bırakmıştır. Gürcü ve Ruslarla kıyaslandığında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilişkiler; bazen dostluk, bazen de tam aksine kanlı düşmanlık çerçevesinde sürdürülmüştür. Celil Memmedguluzâde'nin hayatına her iki durumun etki ettiğini görebiliriz. Çalışmamızda yazarın çocukluğundan beri çevresindeki Ermenilerle ilgili olumlu ve olumsuz örnekler, 1905-1907 ve 1918-1920 yıllarında baş gösteren Ermeni-Müslüman davası ile ilgili görüşleri araştırılmıştır.

Anahtar Kelimeler

Celil Memmedguluzâde
Ermeni-Müslüman Davası
Memmedgulu Bey Kengerli
Janpoladov

Makale Hakkında

Geliş Tarihi: 06.11.2019
Kabul Tarihi: 28.04.2020
Doi: 10.18026/cbayarsos.643820

Azerbaijani Writer Jalil Mammadguluzadeh and Armenians Around Him

Abstract

Jalil Mammadguluzadeh is one of the most famous writers who was standing at the origins of critical realism in the Azerbaijani literature of the beginning of the 20th century. Jalil Mammadguluzadeh's life spent in Nakhichevan, Yerevan, Tbilisi, Karabagh, Tabriz and Baku was closely intertwined with the Armenians, Georgians and Russians, and this fact did not only influence his literary works but also left traces in his life. Compared to the relationships with Georgians and Russians, the relations of Azerbaijani Turks and Armenians were sometimes based on good friendship while sometimes, on the contrary, were rested upon bloody hostility. We can see that both cases affected Jalil Mammadguluzadeh's life. In this work, we have studied positive and negative examples related to the Armenians that surrounded the author since his childhood and his views towards the Armenian-Muslim case that started to appear in 1905-1907 and 1918-1920.

Keywords

Jalil Mammadguluzadeh
Armenian-Muslim Case
Mammadgulu Bey Kengerli
Janpoladov

About Article

Received: 06.11.2019
Accepted: 28.04.2020
Doi: 10.18026/cbayarsos.643820

Giriş

XX. yüzyıl başlarında tenkidî realist akımın öncülerinden olan Celil Memmedguluzâde, Azerbaycan sahasında Mirza Feteli Ahundzâde'nin başlattığı yolu devam ettiren ünlü yazarların başında gelir. Celil Memmedguluzâde, Türk halklarının yayın organları içinde önemli yer edinmiş olan "Molla Nesreddin" dergisinin (1906-1931) editörlüğünü yapmış, Azerbaycan edebiyatında Molla Nesreddinciler hareketini başlatmıştır. İnce zekâyı, mizahi yaklaşımı ve aynı zamanda din adamlarını sembolize eden, İslam halklarının çoğunun kültüründe yer alan Nasreddin Hoca, derginin ismi ve yazarın takma adı için ilham kaynağı olmuştur.

Muasırları tarafından Mirza Celil olarak hitap edilen Celil Memmedguluzâde, Nahçıvan şehrinde doğmuş, ilk dinî tahsilden sonra o dönem Kafkas'ın kültür merkezi olan Tiflis'teki Gori Seminaryası'nda okumuştur. Öğretmen olarak görev yaptığı ilk iş yerleri İrevan Guberniyası'nın *Uluhanlı*, arkasınca Nahçıvan'daki *Baş Noraşen* ve 1890-1897 yıllarında ise *Nehrem* köy okulları olmuştur. 1898'de İrevan'a taşınan, daha sonraları gazetecilik faaliyeti ile yaşamını Tiflis ile Karabağ'ın *Kehrizli* köyünde sürdüren yazar, 1920-1921 yıllarında Tebriz'de, 1921 yılından 1932 vefat tarihine dek Bakü'de yaşamıştır. Malum olduğu üzere, adı geçen belirli bölgelerde Türkler; sayıca az olan Ermeni, Gürcü ve Ruslarla iç içe yaşamışlar. Gürcü ve Ruslarla kıyaslandığında Ermeniler ile Azerbaycan Türkleri arasındaki ilişkiler, kâh daha dostane, iyi komşuluk kâh da tam aksine kanlı düşmanlık şeklinde sürdürülmüştür. "*Bir kısır döngü hâlinde belirli aralıklarla sürüp giden çatışmalar iki toplum arasında nefret duygusunun giderek artmasına sebep olmuştur*" (Uygur, 2017: 2262). Özellikle XX. yüzyıl başlarından itibaren ister yakın ilişkiler isterse de 1905-1907, 1918 ve 1990'lı yıllardan günümüze dek devam eden "Ermeni sorunu" sadece edebiyata yansımakla kalmamış, halkların, o sıradan aydınların hayatını da derinden etkilemiştir. Ermenilerle iç içe yaşayan Celil Memmedguluzâde, iyi ilişkilerin yanı sıra 1905-1907 yıllarındaki "Ermeni-Müslüman Davası" ve 1918'deki katliamlar dönemini de yaşayıp, mümkün olduğunca objektif bir pozisyonda durmaya gayret eden yazarlardandır. Kendisi de Ermenice bilen yazarın yakın çevresindeki Ermeni imajı ile ilgili küçüklüğünden başlayarak birçok olumlu ve olumsuz örneklere rastlanmaktadır.

Celil Memmedguluzâde'nin Babası ve Canpoladov – Canpoladyan Kardeşleri

Canpoladov kardeşlerin adına daha çok XX. yüzyıl başlarında Nahçıvan'da tuz işletmeciliği ve Erivan tiyatrosuyla ilgili araştırmalarda rastlanmaktadır. Celil Memmedguluzâde hakkındaki çalışmalarda ise Canpoladov'un adı, yazarın babası Meşedi Memmedgulu'dan bahsedilirken geçmektedir. Bu tür çalışmalarda genel olarak yazarın eşi Hamide Hanım'ın hatıralarındaki şu cümleye istinat edildiği görülmektedir: "*Nahçıvan tuz yataklarının meşhur işletmecileri Canpoladov kardeşler, 1877 savaşı sırasında tuz yataklarının işletmesini Meşedi Memmedgulu'ya vermişlerdir*" (Mehmetkuluzade, 2002: 3).

Azerbaycan kaynaklarında karşımıza İsa veya İsak Canpoladov şeklinde çıkmakta olan şahsın adı Ermeni kaynaklarında Джанполадян Исай Бабаевич (Canpoladyan İsay Babayeviç) olarak geçmektedir. İsay veya Esay Canpoladyan'ın baba adı olarak gösterilen Babayeviç, Rusça yapım eki eklenmiş Türkçedeki "Baba" kelimesindedir, "Baba oğlu" anlamına gelmektedir. Ermeni kaynaklarda Canpoladyan'ın baba adı "Babay" olarak kaydedilmiştir.

Azerbaycan ve Türkiye’de yapılmış olan araştırmalarda haklarında fazla bir bilgiye rastlanamayan Canpoladov sülalesiyle ilgili aynı soydan gelen Anastasiya Canpoladyan’ın “Esay Canpoladyan ve ilk Erivan Tiyatrosu” adlı yazısında detaylı bilgi verilmektedir (Джанполадян, Erişim Tarihi: 15.06.2019). SSCB Devlet Arşivlerinin Kişisel Arşiv Fonlarındaki bilgiye göre, 30 Temmuz 1859’da Nahçıvan’ın şerur ilçesinde doğan Canpoladyan İsay Babayeviç (1859-1918) tüccar, Ermeni mültecilere yardım cemiyeti üyesi (1915-1917), Erivan’daki ilk sabit (repertuarlı) tiyatro (1907) kurucusudur (Личные Архивные Фонды в Государственных Хранилищах СССР, Erişim Tarihi: 30.07.2019).

Nahçıvan’da taş tuz madenleri bir kaide olarak 5 yıl müddetine kiraya veriliyordu; 1860’lı yıllarda tuz madenleri Mehdi Bey Ağahüseynoğlu’nun iltizamındaydı (Vəliyev, 1987: 35). Ermeni kaynaklarına göre, Esay Canpoladyan’ın babası 1870’de Nahçıvan’daki tuz madenlerinin işletmesini almış, Esay, babasının vefatından sonra onun işlerini devam ettirmiş, bir tacir gibi ünü Nahçıvan sınırlarını aşmış, 1897’de Erivan’a yerleşmiştir. Esay Canpoladyan 1900 yılında nitelikli ticari faaliyetlerinden dolayı İran şahı tarafından “Aslan ve Güneş” madalyasıyla taltif etmiştir (Энциклопедия фонда Хайазг, Erişim Tarihi: 13.06.2019). 1908 yılında Tiflis’te yapılan müzayedede İsa Bey (Esay) Canpoladov daha yüksek meblağ teklif ederek hazine madenlerini 10 yıl müddetine icara almıştır (Vəliyev, 1987: 35). Esay Canpoladyan, Culfa’da Ermeni kilisesi, Ermeni mültecileri için konut yaptırmış, matbu organlarına ve okullara para yardımında bulunmuş, varlıksız Ermeni çocuklara okul bursu vermiş, 1916’da Rus Devlet Duması’na milletvekili seçilmiş, Ermeni mültecilere yardım meselelerinin müzakere edileceği Petersburg’da yapılan I. Ermeni Kurultayında iştirak etmiştir. Canpoladyan 1918’de tifoya yakalanarak vefat etmiştir (Энциклопедия фонда Хайазг, Erişim Tarihi: 13.06.2019). 1918 Nisan Ermeni-Türk savaşları döneminde Ermeniler, Canpoladov’un evini mühimmat deposu gibi kullanmışlar. Bu evden Müslüman birliklerine saldırılar düzenlenmiş, bu ev civarında çok Müslüman katledilmiştir (Əliyev, 1993: 35).

Hamide Hanım, hatıralarında 1877’de Canpoladov’un Nahçıvan’daki tuz madenlerinin işletmesini Celil Memmedguluzâde’nin babasına bıraktığını yazsa da (Mehmetkuluzade, 2002: 3), çoğu kaynakta yazarın küçük bir tuz dükkânı olduğu yazmaktadır. Nazir Ahmedli, Mufassal Tahrir Defterlerindeki belgelere istinaden 1886 yılının resmi devlet kayıtlarında Celil Memmedguluzâde’nin babası Meşedi Memmedgulu’nun iltizamcı (kesenekçi, mültezim) gibi faaliyet gösterdiğini kaydetmiştir. Memmedgulu Beyin halktan topladığı vergi paraları, devlete ödenen paradan 2-3 kat fazla olduğu için maddi durumunun gayet iyi olduğu anlaşılmaktadır. Memmedgulu Bey ve yazarın abisi Alekber, ikinci dereceli tüccar sınıfına dâhil edildiğinden, Celil kendisi ise öğrenci olduğundan devlet vergisinden muaf tutulmuşlardır (Əhmədli, 2017: 367). “Dolayısıyla Sovyet döneminde yazılanların aksine, Celil’in babasının maddi durumunun hiç de kötü olmadığı anlaşılıyor” (Barmanbay, 2020: 202). Celil Memmedguluzâde, hatıralarında bu konuya hiç değinmemiştir.

Ermeni ve Türk Hayır Cemiyetleri, Ermeni Kilise Okulu

XX. yüzyıl başlarında şuşa Hayır Cemiyeti nezdinde gönüllü aydın ve öğrencilerden oluşan tiyatro derneği kurulmuştur. Celil Memmedguluzâde’nin eşi Hamide Hanım, tarihe “Ermeni-Müslüman Davası” olarak düşen 1905-1907 yıllarındaki olaylardan sonraki dönemi anlatırken, kendisinin çalıştığı şuşa Hayır Cemiyetinin Ermeni Hayır Cemiyeti ile işikilerinden bahsetmiştir. şöyle ki, bu iki hayır cemiyetinin üyeleri birbirlerini ziyaret eder,

Ermeniler, Hamide Hanımların düzenlediği tiyatro oyunlarını seyretmeye gelirlermiş. Hamide Hanım, Mirza Celil'e yazdığı mektuplarında "Böylece dostluk münasebetlerinin kurulmuş" olduğunu kaydederek ayrıntılı bilgiler de vermiştir (Mehmetkuluzade, 2002: 31).

1893-1894 yıllarında Nahçıvan'da tiyatro sahnesi olmadığından dolayı oyun için Ermeni Kilise Okulunun binasındaki sahne kullanılmıştır. Celil Memmedguluzâde'nin ve arkadaşlarının organize ettiği, amatör oyuncuların oynadığı eserler genelde Mirza Feteli Ahundzâde'nin komedileriydi. Türk tiyatrolarının ücretsiz oynanmasına rağmen sahne kullanımı için Ermeni kilisesine kira parası ödeniyordu. Yazarın kendisinin anlattığına göre, yine bir gün Mirza Feteli Ahundzâde'nin Müslümanların dinî duygularını istismar eden riyakâr din adamlarını eleştiren "Kimyager" ("Hekayet-i Molla İbrahimhelil Kimyager") oyununu izlemeleri için şehir okulundan yaklaşık 300 öğrenci getirip salonu doldururlar. Bu olaydan sonra mollalar, Müslüman öğretmenlerin Ermeni kilisesinin sahnesinde, Ermeni ve Rusların arasında Müslüman din adamlarıyla alay ettikleri gerekçesi ile polise şikâyet ederler. Emniyet âmiri de onlara hocaları rencide etmemek için dikkatli davranmaları hususunda bir nevi nasihatte bulunurlar (Məmmədquluzadə, 2004b: 95). Hayatını halkının eğitime adayan Celil Memmedguluzâde'nin amacı her ne kadar belli olsa da bir diğer açıdan bakıldığında, yazarın kendi diliyle anlatılan bu olay, akıllara birçok soru işaretini de beraberinde getirmektedir:

a) Kendi dinine mensup sahtekâr ve dolandırıcıları, büyü, fal, din istismarı gibi toplumsal sorunları eleştiren sahne oyunu için Ermeni kilisesine kira parası verilmiştir. Bu durumda eğitime katkı ile ruhani değer ölçüleri arasındaki denge sağlanmış mıdır? Kilisenin bu işten hem maddi hem manevi hem dinî hem de millî çıkarlarını göz önünde bulundurursak maalesef bunlar Müslümanların eğitilmesiyle ilgili elde edilebilecek kârla kıyaslanamaz;

b) Özellikle XIX. yüzyıl sonlarında öğrencilere dinî duyguları istismar eden dolandırıcı karakterleri tanıtmak, zamanında oldukça cesur bir davranıştı. Bunun yanı sıra bu hareketin tenkite şayan yönleri de yok değildir. "İnanç kozası örülmemiş bir çocukluk, eksik bir çocukluktur" (Şirin, 2006: 84). Bu nedenle küçük yaştaki öğrencilerin din adamı algısında henüz ideal model oluşmadan onlara şarlatan, düzenbaz, sahtekâr, dolandırıcı karakterlerin tanıtılmasıyla çocuk beyninde din adamıyla ilgili nasıl bir model oluştuğu; çocuğun ruhani yönünün eğitilmesine katkı sağlanmadan sahte ruhanilikten korunma içgüdüsünün oluşturulmasının ne derecede doğru olduğu tartışılır.

Celil Memmedguluzâde'nin Çevresinde Ermenilerle İlgili Olumlu Örnekler

Celil Memmedguluzâde'nin çevresindeki birçok Ermeni kökenli kişilerle dostluk ilişkileri olmuştur. İyi olduktan ve işini de düzgün yaptıktan sonra insanın millî kökeninin yazar için fazla bir önem arz etmediği görülmektedir. Örneğin evlerinde "yemekleri Arsen adlı Gürcü aşçı" yaparmış, ev işlerinden sorumlu kişi ise Rus kadındı (Şerif, 1983: 81). Celil Memmedguluzâde'nin yakın ilişkiler içerisinde bulunduğu Ermeni kökenli kişilerin ya aydın ya da zanaatkâr olduğu görülmektedir.

a) 1890-1897 yıllarında Nahçıvan'ın Nehrem köyünde öğretmenlik yapan Celil Memmedguluzâde, aynı okuldaki meslektaşısı Ermeni kökenli *Tigran Sergeyeyeviç Smbatyan* (1874-1971) ile arkadaşlık kurar. Mirza Celil ona Azerbaycan Türkçesini, Smbatyan ise Celil'e Ermeniceyi öğretir (Mehmetkuluzade, 2002: 6). Ermeniceye hâkim olan Celil

Memmedguluzâde, "Goşa Balınc" ("Çift Yastık") hikâyesinde de "ben Ermeni dilini iyi bilirim" diye belirtmiştir (Məmmədquluzadə, 2004a: 339).

b) Yazarın eşi Hamide Hanım, Karabağ'ın Kehrizli köyünde hastalandığı zaman Akdam'dan çağırdığı, soyadından Ermeni kökenli olduğu anlaşılan *Doktor A. Ertsyán*, Hamide Hanım'ı kendi evinde bir odaya yerleştirip tedavi etmiş, daha sonra Tiflis'e kadar ona refakat etmiştir (Mehmetkuluzade, 2002: 67-68).

c) *Kamança* adlı piyesteki başkarakterlerden biri olan Ermeni kökenli kamanca ustası Bahşı, yazarın yakın çevresinden alınmış bir karakterdir. Celil Memmedguluzâde, kamanca çalmayı Bahşı'dan öğrenir (Mehmetkuluzade, 2002: 84-85). Yazar, piyeste Ermeni Bahşı karakterini canlandırarak Kahraman Yüzbaşı karakterinin timsalinde kendi içindeki psikolojik çatışmaları ifade etmiş ve beşerî ideallere sadık kalmayı başarmıştır.

d) Konuyla ilgili marangoz Grigor adına da rastlanmaktadır. Celil Memmedguluzâde'nin kardeşi Mirza Elekber hastayken ayağının ağrıları ilaçlarla geçmediği zaman Grigor, köye gidip kırmızı biberle karıştırılmış kara dut votkası getirir. Bu merhemi günde iki defa ayağına sürdükten sonra giderek iyileşen Mirza Elekber bir ay içinde tamamen iyileşir. Yazar, eşiyile birlikte Kehrizli'de kızlar için sınıf açtıklarında da odanın sıra ve sınıf tahtasını marangoz Grigor'a yaptırırlar (Mehmetkuluzade, 2002: 44). Hamide Hanım, Grigor'dan "dostumuz" diye bahseder, "Grigor Ustanın Mirza Celil'i çok sevip saydığını" belirtir (Mehmetkuluzade, 2002: 52).

Celil Memmedguluzâde'nin Çevresinde Ermenilerle İlgili Olumsuz Örnekler

Celil Memmedguluzâde, doğup büyüdüğü muhitteki kötü Ermeni imajına rağmen bu ortamdan ayrılıp iş hayatına atıldıktan sonra okumuş olduğu okulun da etkisiyle yeni çevre edinir ve Ermenilerle dostane ilişkiler kurar. Buna rağmen yazarın şahsi hayatında Ermenilerle ilgili bir takım olumsuz olayların yaşandığı görülmektedir.

Müslüman Toplumun Ermeni Algısı

Celil Memmedguluzâde'nin çocukluk muhitindeki Ermeni imajını gösterme açısından yazarın kendi hatıratında anlattığı bir anı dikkat çekmektedir. "Nimeyi Şaban" gecesini yazarın müezzini olan dayısı, komşularıyla birlikte Celillerdeyken, kitaptan bu gece yüz rekât namaz kılmanın ve her rekâta bin defa "Kulhüvallahü ehad" zikretmenin kıyamet günündeki faydalarını okuduktan sonra evde büyük küçük herkes namaza konulur. Küçük Celil, namaz üstünde uykuya dalar, yere yığılıp yattığında "o mukaddes etebatin mübarek toprak parçası" olan "mübarek mühür" altında kalır. Celil'e kızarak onu söve söve uyandıran dayısı, annesine "Bu Ermeni oğlu Ermeni'yi götür buradan def olup gitsin. Kendisi de cehennem olsun, ibadeti de cehennem olsun" der (Məmmədquluzadə, 2004b: 44). Görüldüğü üzere, XIX. yüzyıl sonlarından beri Azerbaycan'da özellikle dindar kesimin gözünde Ermeni imajı – kâfirliğin simgesi idi. Bununla birlikte genel olarak bakıldığında Ermenilerin de Türklere olan ötekileştirme duyguları, insanlara "Hayes, Turkes?" ("Ermeni misin, Türk müsün?") sorusunun cevabına göre muamele yaptıkları da bir gerçektir.

Ermeni Memurlar

Celil Memmedguluzâde, matbuattaki sansürlerden bahsederken Tiflis Sansür Komitesindeki Kışmışov ve Karahanov soyadlı iki Ermeni memurun Türk matbuatına karşı yürüttüğü kampanyadan da söz etmiştir. A.İ. Kışmışov (А. И. Кишмишев), 1891-1908 yıllarında Kafkas

Sansür Komitesinde Yerli ve Şark Dilleri üzere Baş Sansürcü (Senior Censor) (Патрушева, 2014: 32, 136, 202), G.S. Karahanov (Г. С. Караханов) ise 1888-1916 yıllarında önce bir alt kademedede sansürcü (Junior Censor), daha sonra Baş Sansürcü görevinde (Патрушева, 2014: 90, 102, 135) çalışmışlardır. Celil Memmedguluzâde'nin anlattığına göre bu memurlar, Kafkas'taki bütün Müslüman gazetelerinin Rus hükümetine karşı faaliyet gösterdiklerini, "cemi Türk edip" ve gazetecilerin "Panislamist" olup, Kafkas cemaatini İslam bayrağı altında Osmanlı Sultanına tabi etmek için çalıştıklarına dair bilgiler aktarıyorlardı; "Hayat" gazetesi de Ermeni memurların bu kampanyaları sonucunda kapanmıştı.

O dönemde Kafkas Türklerini hedef alan matbu organlarından biri de editörlüğünü Hristofor Haçaturov (Хрестофор Хацатуров) adlı Ermeni kökenli kişinin yaptığı, 1886-1916 yıllarında Rusça yayınlanan günlük Tiflisskiy Listok (Тифлисский Листок) gazetesi idi. Celil Memmedguluzâde bu gazetenin çok fazla para kazandığını, bu paraları Ermeni halkının çıkarları için harcadığını kaydetmiştir (Məmmədquluzadə, 2004b: 65).

Memmedgulu Bey Kengerli'nin Katli

Memmedgulu Şefiağa oğlu Kengerli (1864-1905) – asilzâde Kengerli sülalesindedir, Nahçıvan'da beyzade Binbaşı Şefi Ağa'nın oğludur, Celil Memmedguluzâde'nin en yakın arkadaşlarındandır, aynı zamanda Hamide Hanım'dan bir önceki eşi Nazlı Hanım'ın abisidir. Tiflis Harp Okulundan sonra Petersburg Harp Okulunu bitiren Memmedgulu Kengerli, askeriyede 10 yıl görev yaptıktan sonra hukuk ve eğitim alanlarında faaliyet göstermiştir. Şimdiye dek Azerbaycan'da ilk kız mektebinin 1902'de Hacı Zeynelabidin Tağıyev tarafından açıldığı biliniyordu, oysa Memmedgulu Kengerli bu tarihten bir yıl önce, yani 1901 yılında Kafkas'ta bir ilk olan kızlar lisesini açmıştır (Həbibbəyli, 1997: 169-170). 1905 yılında İrevan'da Ermeni çeteleri tarafından tehdit edilen Memmedgulu Bey, ülkeyi terk edip Paris'e gitmeyi planlarken Batum'da Ermeni Taşnaklar tarafından katledilmiştir. Merhumun cenazesi iki gün sonra Tiflis'e getirilip kız kardeşi Nazlı Hanım'ın yanına defnedilmiştir (Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası, 2008: 144).

Memmed Seid Ordubadi'nin 1908'de yazdığı "Kanlı Seneler" adlı eserinde (Bu eser hakkında ayrıntılı bilgi için bkz: Asker & Özdaşlı, 2018; Morkoç, 2018) Memmedgulu Bey Kengerli'nin adı Mehmedgulu olarak geçer. Eserde Kengerli'nin katledilmesinden bahsedilirken, onun yola çıkmadan önce arkadaşlarına yazdığı mektuptaki "Hizmet mekân ve yer ile değil, insanın özüyledir" notuna dikkat çekilmiştir. M.S. Ordubadi, merhumun "halis ve doğru" bir Müslüman olarak son nefesinde duvara yaslanarak Kelime-i Şehadet getirdikten sonra "Şahit ol, aziz milletime bir an olsun hizmetten geri durmadım" dediğini, bunun üzerine katillerin, hançeri onun kalbinin ortasına saplayıp öldürdüklerini anlatmıştır (2007: 61).

Celil Memmedguluzâde, dostu Memmedgulu anısına "Hayat" gazetesinin 22 Eylül 1905, 11. sayısında "Ahiren hayatına faciata bir surette hatime çekilen topçu ofiseri Memmedgulubey Kengerli" başlığı altında merhumun tercüme-i hâlini ve "Bir küçük hutbe" adlı hatıra yazısını yayınlamıştır. "Millet yolunda kurban olan", "alicensab, milletperver, iyi kalpli" Memmedgulu Bey Kengerli hakkında Celil Memmedguluzâde'nin söyledikleri şu sözler, yazarın duyarlı bir vatandaş olduğunu sergileyen ifadelerdir: "Pes zannetme ki, Ermeniler seni şehit etmekle niyetlerine, xahişlerine mani oldular. Asla. Rahat yat ki, senin her damla kanın yerine senin cemaatin, senin milletin yüz yüz xahişini emele getirecektir. (...) Ruhum Memmedgulu bey! Xetircem ol ki, senin xahişlerinin hamısını yerine getireceğiz" (2004b: 132-136).

Celil Memmedguluzâde'nin Ermeni Meselesi ile İlgili Görüşleri

Celil Memmedguluzâde, Sovyet döneminde - 1926 yılında yazmış olduğu "Hatıratım" adlı yazısında 1905-1907 ve 1918 yıllarının tecrübesine dayanarak Ermeni meselesiyle ilgili fikirlerini açıklamıştır. Genel olarak bu dönemle ilgili kaleme alınan eserlerde iki ulus arasındaki çatışmaların sorumlusu olarak Çarlık Rusya gösterilir. "Bu konuda kalem sahiplerinin ittifak ettikleri husus Türkler ve Ermeniler arasında düşmanlığa yol açan en önemli unsurun fitne olduğu şeklindedir" (Uygur, 2007: 2243).

Celil Memmedguluzâde, 1905'de başlanan bu olayların etkisiyle 1906'da hükümet tarafından görevlendirilen provokatörlerin Tiflis'te de aktif faaliyete geçtiğini belirtmiştir. Yazarın evi, okul ve "Molla Nesreddin" dergisinin matbaası aynı binada yerleşiyordu. Konuyla ilgili çalışmalarda derginin binasının Müslüman mahallesinde yerleşmediği fikrine değinilse de bu apartmanın "Ermeni mahallesinde" yer aldığını yazar kendisi hatıralarında belirtmiştir (Məmmədquluzadə, 2004b: 59). Olaylar sırasında Celil Memmedguluzâde evi ve okulu başka mahalleye taşımış ama matbaa, Ermeniler tarafından zapt edilmiştir. Kaçtıkları zaman iki Ermeni genç, Ermeni mahallesinde onları korumuş ve ertesi günü matbaanın iade edilmesine yardım etmişler. "Kim idi onlar ve hangi fırkaya hizmet ediyorlardı? Bize malum olmadı" diyen yazar, onları sonsuz teşekkürlerle yâd ettiğini yazmıştır (Məmmədquluzadə, 2004b: 59-60). Herkes kendisine o denli yardım edenlerin kimliğini muhakkak sorardı, görünen şu ki yazar onları koruyan Ermenilerin kimliğini söylemek istememiştir.

Celil Memmedguluzâde, 1906 yılında Ermenilerin "Molla Nesreddin" matbaasına el koyduklarını anlattıktan sonra yanlış anlaşılmalardan endişe duyarak bu konuda bir açıklama yapmaya ihtiyaç duymuştur: Şöyle anlaşılmasın ki, "ermenî milleti her bir noktada hücum edenler imiş ve Türkler ancak Ermenilerin hücumunu müdafaa edenler imiş" (2004b: 60). Bununla birlikte yazar, ileride tarihçiler için gerekli materyal olabileceğine ihtimal vererek konuyla ilgili kendi düşüncelerini anlatması gerektiğine karar vermiştir. Celil Memmedguluzâde, "Molla Nesreddin" dergisinin ilk sayısında verdikleri karikatürle bu adaveti hangi tarafın başlattığını, kimin hücum ettiğini, kimin savunduğunu, "suçlu kimdi, masum kimdi" gibi soruları cevapladıklarını ifade eder (2004b: 60). Gerçekten de "Molla Nesreddin" dergisi, ilk sayısından itibaren Ermeni-Müslüman davasına dair kendi görüşlerini ortaya koymuştur. Derginin ilk sayısında çizilmiş karikatürde Türk köylünün kendi geçim kaynağı olan hayvanını satarak, zengin Ermeni'nin de parasını sayarak tüfek aldıkları çizilmiştir. Celil Memmedguluzâde'nin bu konuyla ilgili anlattığına göre, iki komşu tayfanın mabeyninde birbirine karşı adavet öylesine şiddet bulmuştu ki, her türlü mal ve devleti kurban etmeye hazır idiler (2004b: 90). Yazar, "İki ahmak komşu birbirini kırmakta iken Rus kazakları da bir taraftan şehri yakmaya mübaşir olmuşlar" (Məmmədquluzadə, 2004b: 83) diyerek rejimin ikiyüzlü siyasetine dikkat çeker. Celil Memmedguluzâde, rejimin bu olayları görmezden gelmesini kendisine has espritüel tarzda şöyle ifade eder: "Bu ne sırdır ki, Ermeni-Müslüman vuruşması düştüğü an hükümet askerleri öyle bir şiddetli azara müptela oluyorlardı ki, tabibeler onların dışarı çıkmasını reva görmüyorlardı" (2004b: 84).

Celil Memmedguluzâde, 1905-1907 Ermeni-Müslüman çatışmasıyla ilgili görüşlerini gayet açık ve net şekilde ifade etmiştir:

"Ermeni-Müslüman adaveti, bu iki komşunun tarihinde kara sayfalar ve kanlı bir yadigârdır. Ve geçmişte her ne olmuşsa geçip gitmiştir, en samimi kalp ile ve itikat-i tam ile diyorum ki, daha o kara günler bizim memlekette hemîşelik bir gamlı yadigâr olur ve ancak yadigâr olacaktır. Ve o bedbahtlığı

yaratan, ona ruh veren hükümet ebedî pûç olduğu an, bu iki komşunun ve iki kardeşin deliliği de hemîşe pûç olup gitmiştir” (Məmmədquluzadə, 2004b: 60).

Hem o dönem hem de sonralar senelerce bu iki komşu arasındaki çatışmaları tetkik ettiğini söyleyen yazar, bu konudaki kanaatlerini şöyle ifade eder: *“eğer burada bir kabahat varsa, o kabahate bu iki millet müsavî surette şeriktir. Ve eğer bunların birisi bigünah ve mazlumsa, o biri de ha bele günahsızdır. Pes niye bunlar, daha önceleri, asırlar uzununu birbiriyle kardeşçe geçinen iki komşu birdenbire yurtıcı hayvan olup birbirine saldırdılar?” (Məmmədquluzadə, 2004b: 61).* Yazar, bu fitnenin asıl mimarının Rus-Japon savaşından sonra zayıf düşen Çarlık Rusya olduğunu belirtir. Çünkü bu iki millet içeride kendi dertleriyle uğraşırken Rus hükümetinin politikasına karışmaya fırsat bulamazdı. Ermeni-Müslüman davasının tarihini okuyanlar ve yıkılmış Nikolay devletinin arşivlerinden gizli materyalleri bulanların elde ettikleri belgeler,

“aşikâr bir delillerle sübuta yetirdi ki Ermenileri Müslümanların, Müslümanları Ermenilerin üzerine kıskırtan tek birce Rusya hükümeti idi. Onun için de bu iki komşunun en sadakatli insan-dost ve terbiyeli unsurları ne kadar bu adaveti söndürmekte telaş ettilerse, arada hükümferma olan gizli şeytanet ve provokasyonun bereketinden bu zehir-i mar adavet uzun yıllar müddetinde devam etti ve binlerce günahsız zahmetkeşlerin musibetine sebep bir nagehan bela oldu” (Məmmədquluzadə, 2004b: 61).

Celil Memmedguluzâde'nin Sovyet döneminden önceki yazılarında rejim baskısına maruz kalınmadığı için konuyla ilgili daha net fikirler sergilendiği görülmektedir. Yazar, Ermeni meselesinde her ne kadar objektif olmaya çalışsa da şartlar değiştiğinde kendi milletini ve vatanını korumak adına gerekeni yapmak için çaba sarf ettiği görülmektedir. Örneğin, Celil Memmedguluzâde 14 Eylül 1917'de Hamide Hanım'a yazdığı mektubunda şöyle yazmaktadır:

“Yakın günlerde Türk goşunlarının Eskeran'a hücumu gözlenilir. Onlara kömek için bugün atlıların listesi hazırlanılıyor. Ben geldim ki, elimden gelen kömeyi göstereyim ve goşunlarla birge savaşta iştirak edeyim. Bugün Ağdamda deyirler ki, Şuşa'da açlıktır. Bu, beni yaman perişan eyleyip. Dün, bugün Ağdama peş peşe Türk goşunları geliyor. Ahmak Ermeniler gerçekten mi mukavemet gösterecekler?” (Məmmədquluzadə, 2004b: 325).

Bu mektuba istinaden Yaşar Qarayev, Celil Memmedguluzâde'nin gerektiğinde kalemi, gerektiğinde de, sözün gerçek anlamında, silahı eline alıp düşmanla vuruştüğünü yazar (1996: 253). Birçok çalışmalarda hiçbir kaynak gösterilmeden Celil Memmedguluzâde'nin Ermeni çetelerine karşı savaştığı yazılmıştır. Aslında yazarın mektubunda ifade ettiği bu niyetinin gerçekleşmesi ile ilgili her hangi bir kaynağa rastlanılmamıştır.

Tartışma, Sonuç ve Öneriler

XIX. yüzyıl sonlarından başlayarak Azerbaycan toplumunda Ermeni imajı, “kâfir” anlayışıyla örtüşmektedir. Çocukluğunda böyle bir Ermeni imajıyla tanışan Celil Memmedguluzâde, eğitimini tamamladıktan sonra kendi muhitini oluşturur. Yazarın yakın çevresindeki Ermenilerin demokratik görüşlü aydın ve işini iyi bilen zanaatkârlardan oluştuğu görülmektedir. Fanatik Müslümanlardan korunma amaçlı olsa da evinin ve satirik “Molla Nesreddin” dergisinin matbaasının Ermeni mahallesinde yerleşmesi, yazarın Ermenilerle iyi anlaşacağını gösterir.

1905-1907 Ermeni-Müslüman davasında soğukkanlılığını koruyan yazar, “Molla Nesreddin” dergisinin ilk sayısından itibaren bütün olayların Çarlık Rusya'nın siyaseti olduğuyla ilgili

görüşlerini bildirmiştir. Bununla birlikte yazar, Sansür Komitesinde çalışan Ermeni memurların Türk basınına karşı açtıkları savaşı da dile getirmiştir. Sosyal demokrat görüşlü Celil Memmedguluzâde, 1905 yılında Ermeni Taşnaklar tarafından katledilen Memmedgulu Bey Kengerli hakkındaki yazısında bu meseleye duyarlı bir vatandaş ve millî çıkarların koruyucusu gibi tepkisini ortaya koymuştur.

1918-1920 yıllarında “Molla Nesreddin” dergisi yayınlanmadığı için Celil Memmedguluzâde’nin 1918’de Ermeni çetelerinin Azerbaycan’da yapmış olduğu katliamlarla ilgili fazla yazısı bulunmamaktadır. 1920 senesinden itibaren başlanan Sovyet döneminde ise artık konuyla ilgili fikrini açık söyleme imkânı kalmamıştır. 1918-1920 yıllarında yazarın siyasi görüşlerinde meydana gelen değişiklikler, günümüzde daha güncel ve değerli olup, “*esaslı şekilde araştırılmasına ihtiyaç*” (Saraçlı, 2007: 367) duyulmaktadır. Celil Memmedguluzâde, Sovyet döneminin malum şartları altında yazdığı hatıralarında Ermeni-Müslüman davası hakkında objektif fikirler sergilemiş, Ermeni meselesinin jeopolitik konumla ilişkisini dikkate almayarak yeni rejimde bir daha 1905-1907 ve 1918-1920 çatışmalarının tekrarlanmayacağına inanmıştır. Celil Memmedguluzâde 1917’de eşine yazdığı mektubunda, Ermeni çetelerinin Karabağ’da yaptıkları katliamları durdurmak için gelen Türk askerlerine katılmak istediğini bildirmiş, sonraki süreç ile ilgili ise hiç bir bilgiye ulaşamamıştır. Şimdiye dek çalışılmamış konulardan biri olan Celil Memmedguluzâde’nin çevresindeki Ermeniler meselesi sınırlı kaynaklarla işlenmiş olup daha detaylı bir araştırma talep etmektedir.

Kaynakça

- Asker, A. & Özdaşlı, E. (2018). “Kafkaslarda Ermeni Mezalimi (1905-06) ve Kanlı Senelerin Bitmeyen Öyküsü”, *Ermeni Araştırmaları*, Sayı: 59, s.37-64.
- Barmanbay, A. (2020). Celil Memmedguluzâde’nin Hayatı ve Mücadelesi. *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi – Journal of Turkish Researches Institute*. TAED 68, (Mayıs-May), s.197-212.
- Cəlil Məmmədquluzadə Ensiklopediyası (2008). Bakı: Şərq-Qərb Nəşriyyatı.
- Джанполадян, А. “Есай Джанполадян и первый театр Еревана”, <http://nashasreda.ru/esaj-dzhanpoladyan-i-pervyj-teatr-erevana/> (Erişim Tarihi: 15.06.2019).
- Энциклопедия фонда Хайазг. “Джанполадян Есай Бабаевич”, <http://archive.li/qqOFy> (Erişim Tarihi: 13.06.2019).
- Əhmədli, N. (2017). Mirzə Cəlil neçənci ildə doğuldu. *Filologiya məsələləri*, May, No: 5, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Əlyazmalar İnstitutu, Bakı: Elm və Təhsil, s. 362-372.
- Əliyev, M. B. (1993). *Qanlı günlərimiz (1918–1920, Naxçıvan)*, Bakı: Azərneşr.
- Qarayev, Y. (1996). *Tarix: yaxından və uzaqdan*, Bakı: Sabah.
- Həbibbəyli, İ. (1997). *Cəlil Məmmədquluzadə: Mühiti və müasirləri*, Bakı: Azərneşr.
- Личные Архивные Фонды в Государственных Хранилищах СССР. ГМИИ Еревана, ф.4, 16 ед. хр., 1878-1969. http://portal.rusarchives.ru/guide/lf_ussr/des_dol.shtml (Erişim Tarihi: 30.07.2019).
- Mehmetkuluzade, H. (2002), *Azerbaycan’da Yenilikçi Bir Öncü: Celil Mehmetkuluzade*. Haz.: Fatma Özkan, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

- Məmmədquluzadə, C. (2004a). *Əsərləri*, 4 cildə, Tərtib və izahların müəllifi: İsa Həbibbəyli, I. cild, Bakı: Öndər Nəşriyyat.
- Məmmədquluzadə, C. (2004b). *Əsərləri*, 4 cildə, Tərtib və izahların müəllifi: İsa Həbibbəyli, IV. cild, Bakı: Öndər Nəşriyyat.
- Morkoç, A. (2018). Memmed Seid Ordubadi ve “Qanlı Seneler” Adlı Eserinde Ermeniler, *Journal of Social And Humanities Sciences Research (JSHSR)*, Volume: 5, Issue: 18, pp.387-400.
- Ordubadi, Məmməd Səid (2007). *Qanlı illər*. Bakı: Qafqaz nəşriyyat evi.
- Патрушева, Н. Г. (2014). *Цензурное ведомство в государственной системе Российской империи во второй половине XIX- начале XX века*. Диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Том 1. На правах рукописи. Научный консультант: д.и.н., проф. Давид Иосифович Раскин. Российская национальная библиотека, Санкт-Петербург.
- Saraçlı, Ə. (2007). *Azərbaycan Yazıçıları Cümhuriyyət Dönəmində*, Bakı: Elm.
- Şərif, Ə. (1983). *Keçmiş günlərdən. Atam və mən*, Bakı: Yazıçı Nəşriyyatı.
- Şirin, M. R. (2006). *Çocuğa Adanmış Konuşmalar*, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Uygur, E. (2007). Azərbaycan Edebiyatında Türk-Ermeni İlişkileri (Poster Bildiri), I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı, 09-15 Nisan, İzmir, 2006 (Düzenleyen: Ege Üniversitesi, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü). *I. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kurultayı Bildiri Kitabı V*, Prof. Dr. Fikret Türkmen ve Prof. Dr. Gürer Gülsevin (Ed.), Lazer Ofset, Ankara, s.2239-2244.
- Uygur, E. (2017). “Neriman Nerimanov’un “Bahadır ve Sona” Eserinde Türk-Ermeni Kültür Çatışması”, *Social Sciences Studies Journal (SSSJournal)*, Vol:3, Issue:12, pp:2261-2268.
- Vəliyev, T.T. (1987). *İmperializm dövründə Azərbaycan sənayesi və proletariyatı*, Bakı: Elm.

Açıklamalar

Alicenab – necip, asil.

Goşun – askeri birlik

Gözlenilir – beklenilir.

Hamısını – hepsini.

Hemîşe – dâima, her zaman; Hemîşelik – ömürlük.

Kamañça – Kemeñçeye benzer Azərbaycan millî musiki aletidir.

Kazak - Rusya'da ayrı bir sınıf oluşturan atlı asker.

Kömek – yardım.

Mühür – Arapçadan “yüce eşik” anlamına gelir. Şii imamların Kerbala, Nəcəf ve Bağdat'ta makberesi bulunan yerlerin adına *Etebat-i Aliyat* denir. Bu yerlerin toprağından alınan küçük taşlar namaz kılınırken secde noktasına konulur ve taşın üzerine secde yapılır ki, bu taş “mühür” adlanır.

Ofiser – subay.

Pûç olmak – boşa çıkmak, mahvolmak.

Xahiş – Farsça “hâhiş” sözündendir, burada “arzu”, “isteyiş”, “dilek” anlamındadır.

Xetircem – burada “emin ol” anlamındadır.